CONTEXT

Časopis za interdisciplinarne studije
5:2 (2018), 127-136

Raşid Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak = Exemplary short history: addendum = Tarihçe-i Ibretnüma: zeyl*, transliteracija osmanskog teksta i prijevod s osmanskog na engleski Ayşe Zişan Furat; prijevod s engleskog Azra Mulović, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka – El-Kalem, 2018. str. 246. ISBN 978-9958-575-09-9, ISBN 978-9958-23-495-8.

Historiografija se ne bavi samo rekonstrukcijom prošlosti, već je, uz sve teškoće i zamke, i tumači. Pisanje historije Osmanskog carstva, koje se zvanično nazivalo Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, veoma je složen, naučno odgovoran poduhvat, ne samo zbog njegovog višestoljetnog trajanja, golemog geografskog raspona, višereligijske i multietničke strukture stanovništva ("veliki osmanski komonvelt naroda"), već i zbog nedovoljnog poznavanja starog osmanskog jezika, neistražene, ogromne osmanske arhivske građe. Većina djela pisanih tokom XIX i početkom XX stoljeća o ovom carstvu, nastala na osnovu zapadnih i neosmanskih izvora, obilježena je evropocentričnom i etnocentričnom vizijom historije. Iako osmanski, odnosno turski arhivi, nisu tada bili potpuno dostupni, to ne bi izmijenilo koncepciju političko-kulturne nadmoćnosti Evrope i tendencioznu preradu prošlosti. Historija Osmanskog carstva nerijetko je prikazivana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom neutemeljenih predodžbi i predrasuda, s potcjenjivačkim i olakim zaključcima u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja, ambicioznim i isključivim u lokalnim koordinatama, imunim na kritiku vlastite zajednice, zanijetim sopstvenim iluzijama i slikama prošlosti, znatnim dijelom u službi ideologije i potreba politike. Pristup istraživanju u velikoj mjeri određuje i sam naučni rezultat. Metodologija je uvijek presudna. Dimitri Kitsikis piše o aspurdnosti "veličanstvene mitologije" koja je u XIX stoljeću zahvatila balkanske nacionalne historiografije, koje su, da bi opravdale etnoreligijski nacionalizam i secesionizam, deformirale historiju Osmanskog carstva.

Tradicionalni način istraživanja bio je u vezi s politikom. Ukorijenjena i pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za stručnu, koja se mnogo više trudila da sudi nego da shvati. Interesi vlastitog vre-

mena često određuju ne samo pitanja koja historičar postavlja prošlosti nego i odgovore. Historija živi u prisutnim, dugovječnim mentalitetima. Oni se najsporije mijenjaju. Velika nedaća sa stereotipima i predrasudama jeste njihova statičnost. Okoštale su teze brojnih balkanskih historičara o "stoljetnom mraku" koji je navodno donijela osmanska dominacija, u kome su jedino, po njihovom shvatanju, blještali "pokreti otpora i ustanci pokorenih naroda". Osmanski svijet bio je ipak "daleko više od ratovanja i uništenja" (Suraiya Faroqhi). Pragmatičari nisu netolerantni. Sporno je svako tumačenje na osnovu čitanja "crne hronike", u kojoj je sve strašno, ali ona nije mjerodavna. Dio je stvarnosti, "ali nije ceo život" (Olga Zirojević). Osmanski izvori važni su i da bi se, naročito na Balkanu, potpunije shvatili višedimenzionalni procesi koji su zahvatili i destruirali Osmansko carstvo tokom XIX stoljeća. Na njegovim razvalinama nastajale su, uzajamnim djelovanjem više faktora, uz vanjske utjecaje, nacionalne balkanske države, pri čemu su predstavnici drugačijih kulturnih, vjerskih i etničkih zajednica tretirani kao prijetnja vlastitoj stabilnosti i samostalnosti, naročito muslimani. Uz njihov progon, uz uništavanje kulturnog i vjerskog nasljeđa, violentno su brisani, širom Balkana, i brojni drugi tragovi njihovog višestoljetnog postojanja. Kao da nikada tu nisu ni živjeli. Historija Osmanskog carstva jeste i historija svih naroda koji su u njemu živjeli, uz sve njihove razlike, memorisane različite datume i priče. Osmanski arhiv u Istanbulu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), koji plijeni bogatstvom građe i svojom sređenošću, nije samo turski, već i, u izvjesnoj mjeri, arhivski centar postosmanskih država i njihovih naroda, bitan za proučavanje razdoblja njihove duge osmanske prošlosti. Za njegovu dokumentaciju se, s razlogom, interesira više od 40 država. Širenjem naučnih vidika i upotpunjavanjem znanja na osnovu osmanskih izvora njihova historija će u saznajnom smislu biti znatno upotpunjenija.

U izdanju "El-Kalema" i Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka objavljena je knjiga *Poučna kratka historija* autora Rašid-beja Belgradija, jedne od najinteresantnijih ličnosti u osmanskom Beogradu druge polovine XIX stoljeća. Njegov otac Mustafa-bej iz beogradske porodice Zaimovića (*Zāʿimzāde*), bio je pukovnik (*alaybeyi*) u Smederevskom sandžaku (tur. *Semendire Sancağı*). Za svoje vrijeme Rašid-bej je bio čovjek širih političkih vidika, premda ponajprije marljiv državni činovnik i odani podanik Carstva. Bio je obrazovan, posjedovao je vrijednu biblioteku. Njegova kuća nalazila se na Dorćolu, spram česme Čukurlije. Nije bio "od imućnih ljudi, ali (da) je živeo gospodski, bolje od sviju beogradskih Turaka". Među njima je bilo i onih koji su se "nosili evropski po stambolskom načinu", kako primećuje Stojan Novaković. Rašid-bej je vršio različite službe koje su mu povjeravali komandant beogradske tvrđave ili Porta, uključujući i one u finansijskoj upravi. Rado se bavio i "izrađivanjem karata". Tokom osmansko-srpskog

dvovlašća u Beogradu bio je angažiran u rješavanju sporova pravoslavaca i muslimana. Predvodio je među beogradskim muslimanima onu agilniju struju koja je nastojala, imajući u vidu njihov nezavidni status, da zaštiti njihove interese, da se oštrije suprotstavi politici njihovog kolektivnog potiskivanja i marginalizacije koju je, na različite načine, provodila srpska vlast. Beogradski muhafiz Mehmed Huršid-paša (Mehmed Hurşid Paşa), imenovan za valiju u Bosanskom ejaletu (Bosna Eyaleti), poveo ga je u službu, u kojoj je ostao šest godina (1852–1858). Potom se vraća u Beograd, a onda 1860. odlazi u Istanbul, gdje djeluje u Vijeću za reforme (Meclis-i Tanzimat) i radi na legislativi oko reguliranja čiflučkog pitanja u Bosanskom ejaletu. Nedugo nakon njegovog novog dolaska u Beograd, desio se incident na Čukur-česmi (Çukurçeşme) 1862. Dolazi do osmansko-srpskih sukoba, širenja napetosti u Kneževini Srbiji (Sırbistan), koja je, sa snaženjem srpske autonomne vlasti, agresivno nastajala na prostoru Smederevskog sandžaka, pritiska velesila na Portu i sazivanja međunarodne konferencije u Kanlidži – istanbulskom predgrađu (Kanlıca). Ona je rezultirala odlukama ("Protokol konferencije u Kanlidži 1862." – "Kanlıca Protokolü"), između ostalog, da se poruše tvrđave Soko i Užice i da se isele muslimani iz gradova oko preostalih tvrđava u Kneževini Srbiji. Realiziranjem ove osmanske obaveze, Rašid-bej s brojnim muhadžirima iz Beograda dolazi opet u Bosnu, gdje radi kao podsekretar za inspekcije tokom misije Ahmeta Dževdet-paše (Ahmed Cevdet Paşa) 1863/64. godine. Pretpostavlja se da je zatim napustio ovaj ejalet i odselio se 1868. u Istanbul. U Tesaliji je obavljao slične poslove koje je imao u Bosni. Dobitnik je ordena Medžidija (*Mecidiye Nişanı*) trećeg stepena. Umro je 1882/83. godine.

Posebno je poznat po svojoj knjizi *Tarih-i vak'a-i hayretnüma Belgrad ve Sırbistan*, objavljenoj u Istanbulu 1874. na osmanskom jeziku (izd. Tatyos Divitçiyan). Sastavljena je iz dva dijela. Prvi dio obuhvata period 1802–1849, a drugi 1848–1861. godine. Ona govori o događajima u tom dramatičnom vremenu u Smederevskom sandžaku. Narativni dio ogleda se u dijalogu dva brata: Akila i Nakila – jedan priča drugom o razlozima zbog kojih je napustio ovaj sandžak. Njihova su imena interesantna, ukazuje Fikret Karčić, jer prvo ime označava razum i ta ličnost u knjizi postavlja pitanja, dok drugo ime označava tradiciju i ova ličnost daje odgovore na postavljena pitanja. Akil je napustio Beograd 1825. i otišao u Kairo, dok je Nakil ostao u Beogradu sve do prisilnog iseljavanja muslimana 1862. ili napuštanja tvrđave 1867, nakon čega je, osiromašen i ojađen, potražio brata u Kairu. Tu je Akil postavljao pitanja o tome šta se dešavalo u njegovom zavičaju, a Nakil mu je o tome pripovijedao. Udes muslimana bio je težak. Rašid-bej nije skrivao ogorčenje zbog konfuznog državnog postupanja, slabosti i devijacija osmanskog sistema, diskriminatorske srpske politike i pogoršanja položaja muslimana. Svjestan da će biti više verzija historije, on navodi: "Nema

sumnje da će o tim događajima i drugi pisati, ali oni će se služiti činovničkim podatcima, te će tako prava istina biti zaklonjena zavesom laskanja i poklona." Ovo njegovo djelo na srpski jezik preveo je Dimitrije S. Čohadžić. Objavljeno je, uz predgovor Stojana Novakovića ("O ovoj knjizi i piscu njenu"), u Beogradu 1894, u "Spomeniku" Srpske kraljevske akademije, pod naslovom *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*. U seriji "Spomenik" objavljivani su pojedini osmanski izvori od značaja za "srpsku nacionalnu istoriju", koji su se ticali tadašnje ili projektirane srpske teritorije (*Hadži-Kalfa ili Ćatib-Čelebija turski geograf 17 veka o Balkanskom poluostrvu* 1892.; *Putopis Evlije* Čelebije: po srpskim zemljama u XVII veku 1903. i dr.). Orijentalistika je bila shvaćena kao neka vrsta pomoćne historijske nauke, koja je, usto, imala zadatak da ispuni i svoju "nacionalnu misiju". Knjiga *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* ponovo je 2010. objavljena u Beogradu (izd. Ariadna). Navedeno djelo s vremenom je postalo predmet interesiranja i interpretiranja niza naučnika iz više zemalja (Fatma Erten, Selim Aslantaş Erden Attila Aytekin, Bojana Savić, Mirjana Marinković, Aladin Husić, Fikret Karčić i dr.).

Belgradi je pisao historiju, prema navodima nekih srpskih autora, "kao gubitnik", te je njegova knjiga, iz tog ugla, rijetko svjedočanstvo sa stanovišta "suprotne" strane o Prvom (1804–1813) i Drugom srpskom ustanku (1815) i "borbe za ostvarivanje slobodne nezavisne srpske države u prvoj polovini 19. veka". Neuspjesi osmanske vojske u prvim godinama Prvog srpskog ustanka ležali su, prema ocjeni Rašid-beja, i u tome što muslimani u Smederevskom sandžaku nisu dobijali sultanovu pomoć zbog dahijskog ubistva 1801. beogradskog vezira Hadži Mustafa-paše (Hacı Mustafa Şinikoğlu Paşa) i pobune protiv centralne vlasti, ali i Karađorđevog potkupljivanja "bosanskih Turaka" – da ne bi "kupili vojsku na ustanike". Karađorđe je na početku ustanka poslao sarajevskim prvacima "priličnu sumu krmenaca". Muslimanski deputati iz Smederevskog sandžaka bili su u Sarajevu odbijani pod izgovorom da "dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove". Kao jedan od "odličnih Turaka Beograđana", Rašid-bej je imao znatan uvid u zbivanja u Kneževini Srbiji i u bliskom okruženju beogradskog paše. Kao njihov savremenik i učesnik bio je u prilici da napiše zanimljivu historiju tih događaja, koji su, prema njegovoj percepciji, morali izgledati u najmanju ruku "čudnovato". Njegova *Istorija* bitan je historijski izvor zato što ne samo da predstavlja jedno svojevrsno osmansko gledište srpskog državnog uzrastanja već i pravu sliku višestruke krize u osmanskim balkanskim provincijama, propadanja i nestajanja muslimana iz srpske kneževine. Njihovu sudbinu podijelio je i sam autor. Piše da su se muslimani iselili "goli i bosi, poput očerupanih ptića, praznih šaka, braneći čast svog potomstva i svojih štićenika". U svojoj *Istoriji* sebe nigdje eksplicitno ne spominje. Međutim, u

mnogim prilikama, prisutno je lice "prvo uz pašu", s istim imenom, koje se odlikuje visokom moralnošću, revnošću u službi i odanošću državi. Mirjana Marinković navodi da je to zapravo sam autor – Rašid-bej, koji, neposredno uključen u zbivanja o kojima piše, bilježi mnoštvo podataka, ličnosti i događaja.

Belgradi je 1871. napisao i dodatak (*zeyl*) svom djelu *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* pod naslovom *Poučna kratka historija*, koji se odnosio na posljednje dane osmanskog vojnog prisustva u Beogradu, odnosno na napuštanje i predaju tvrđave srpskim vlastima. Ovaj rukopis, izvorno napisan na osmanskom jeziku, pronađen je u Atatürkovoj biblioteci u Istanbulu (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı) i sadrži 22 folije, tj. 52 numerirane stranice. Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka uspješno je realizirao projekt prevođenja ovog djela na bosanski i engleski jezik, što je, u konačnici, rezultiralo objavom ove knjige. Štampana je, uz osmanski faksimil, višejezično: na bosanskom, engleskom i turskom jeziku. Crvenim slovima ispisani su dijelovi koje je Belgradi označio crvenom bojom, boldirajući pojedine dijelove teksta. Dr. Hikmet Karčić, urednik knjige, ujedno je i autor uvodnog priloga *Posljednji muslimani u Beogradu 1867.*, koji ovo djelo Rašid-beja stavlja u neophodni historijski kontekst.

Mnoge događaje gotovo je nemoguće promatrati ako se o njima ne govori u širem kontekstu, iz dublje perspektive – ugla procesa dugog trajanja "sporih historijskih tokova koji iz dubine utiču na onaj površni, brzi politički tok", i njihovih stvorenih, dramatičnih čvorišta. Porta je u prvoj polovini XIX stoljeća putem reformi pokušavala da osnaži državnu upravu i prebrodi duboku društveno-ekonomsku krizu, ali se sve to, uslijed niza otežavajućih okolnosti, odvijalo sporo. Serija reformi, koje su poduzimane od kraja 30-ih godina do 1878, označena je terminom Tanzimat (Tanẓīmāt). Ovisno od ponašanja velikih sila, prisiljavano na razne ustupke i popuštanja, razjedano izbijanjem raznih nacionalizama i ustanaka, Carstvo je bilo pod stalnim pritiscima (finansijski, politički, vojni, diplomatski), boreći se sa vrtlozima "istočnog pitanja". Ciljevi i stanje snaga reguliraju odnose među državama. Sudbina osmanske države, naročito njenih rubnih dijelova, postajala je sve neizvjesnija. Svaki značajniji proces na Balkanu nastajao je uz asistenciju strane diplomacije i evropskog uticaja, što je stvaralo prostor za nova krizna žarišta. Posebno je rusko uplitanje označilo "suprotstavljanje jedne mlade sile umirućem ili bar umornom divu". Rusija je, nakon izgubljenog Krimskog rata (1853–1856), težila da ostvari "izlazak u topla mora" preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, da stvori "eliku Bugarsku" (bug. "Велика България"), kao svoje polazište ka Istanbulu. Rusko-srpsko savezništvo konstanta je od XVIII stoljeća: ono je jedan od nosećih stubova ruske pozicije ka "istočnom pitanju". Srbi su unutar svoje

kneževine vodili politiku "kojom nastoje osigurati intervenciju evropskih država u unutrašnje poslove Srba". Uvezeni model nacionalne države, tekovine Francuske revolucije, djelovao je na Balkanu razorno. Nacionalizam je bio spojen s religijom. Deosmanizacijski trend snažno je prisutan u praksi balkanskih nacionalnih država tokom XIX stoljeća. Pojedinačno nisu mogle pobijediti Osmansko carstvo, ali su bile na strani onih koji su pobjeđivali. Nezavisnost nisu mogle postići bez uplitanja i interesnog diktata velesila.

Usud muslimana u srpskoj kneževini Rašid-bej promatra u kontekstu krize Osmanskog carstva i odnosa njegovog centra prema balkanskim perifernim dijelovima države. Tokom srpskih ustanaka muslimani su, kao većinsko gradsko stanovništvo, bili izloženi stradanjima, pljačkanju i progonima. Naselja su sazdana od zgrada, ali grad čine ljudi. Fatum muslimana Beograda, značajnog osmanskog centra, rječito to potvrđuje. U osmanskim izvorima koristilo se za njega više naziva: Begrad-ı Dârü'l-Cihâd, Dârü'l-Cihad, Medine-i Belgrad, Belgrad-ı Ungurus, Belgrat-ı Üngürüs, Belgrad-ı Engürüs, Dunayi Belgrad, Belgrat-ı Bûnyâd, Yunusbelgrat i dr. Nesigurnost je ostala glavno obilježje načina života preostalih muslimana u ovom, ali i u drugim gradovima i naseljima u Kneževini Srbiji. Progonjeni i osiromašeni tokom srpskih ustanaka, nisu imali izgledniju perspektivu. Rašid-bej dijagnosticira niz problema unutar njihove zajednice. Navodi da su i neobrazovanost, neznanje i nezainteresiranost jedan od elemenata stagniranja muslimana na tom prostoru:

> Muslimani hodaju okolo ko bezglave kokoši, bez moći da razlikuju dobro od zla. Smucaju se po kafanama dan i noć, ne rade ništa, drugim riječima, troše svoje vrijeme u praznoj priči. Brkovi i brade im požutjeli od duhanskog dima. Kakvoj se sreći i dobrobiti možemo nadati od zastupnika koje bi izabrali takvi ljudi; ljudi koji svoju djecu uče pušiti cigarete i ići u kafanu, umjesto da ih podstiču da unapređuju svoje sposobnosti? Kako oni mogu donositi dobre odluke o važnim poslovima koji se tiču države i naroda u zemlji? Prije svega, trebali bismo se zabrinuti zbog stanja u kojem žive ti ljudi.

Savjetovao je da se požuri i zatraži od Porte da uvede "obavezu da djeca pohađaju školu, i da ne dopusti da se iko izuzme... bolje je da nemamo djecu neznalice". Uvijek je samo, upozoravaju historičari, tek manji dio masa svih profila agilan, bori se i postiže promjenu svog položaja ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani društvenog života "prepuštajući se stihiji trajanja". Relacije tih dijelova društva, mijenjaju se "ponekad postupno, ponekad brzo". Belgradi je ukazivao, s druge strane, da su zahtjeve hrišćana u Rumeliji (Rumeli Vilayati) da im muslimani prepuste svoje posjede ili da odu Anadoliju, "Rusi i Evropljani skloni postepeno ih opravdavati, u skladu sa svojim politikama". Oni koji stvaraju nered u državi, prema njegovom sudu, zapravo nanose zlo nemuslimanskim podanicima, da po uzvišenim propisima Kur'ana,

> mi vjerujemo da se duše, imovina ili čast nemuslimana ne razlikuje od naših; naprotiv oni su jednaki nama. Sve dok plaćaju carske poreze Osmanskoj državi, dužnost je svakog muslimana da ih štiti. Nemuslimanski podanici su emanet i oni su povjereni svim muslimanima.

Poučna kratka historija predstavlja nezaobilazni izvor za rekonstruiranje posljednjih dana osmanskog prisustva u Beogradu te za poimanje srpsko-osmanskih odnosa u njihovoj složenosti. Belgradi posebno tretira pitanje predaje osmanskih tvrđava u Beogradu, Smederevu (Semendire), Šapcu (Böğürdelen) i Kladovu (Fethu'l-islam). Bio je uznemiren tim fatalnim odlukama iz Istanbula: "Još otkako se zbio taj bolni događaj prisilnog iseljavanja iz Beograda, um mi je bio u rastrojstvu, ali sam se uspio donekle oporaviti." Kada je, naime, nakon austrijskog poraza kod Sadove i grčkog ustanka na Kritu, konstelacija velikih sila u Evropi poprimila drugačiji izgled, "onda su otklonjene i prepreke" za "dobijanje gradova od Turske" u srpskoj kneževini. Sultan Abdul Azis (Abdülaziz) je 1867, pod pritiskom evropskih sila i rješavanja problema u nekim arapskim provincijama države, izdao ferman o predaji Srbima Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova. Knez Mihailo Obrenović je u martu 1867. posjetio Istanbul i učinio poklonjenje sultanu Abdulu Azisu, kada je od njega primio osmanski državni orden *Osmaniju* (Osmanlı Devlet Nişanı). Kao lični poklon podario mu je sultan i pet lijepih arapskih konja. Tada je predao Mihailu ferman kojim mu je povjerio sve tvrđave u Kneževini Srbiji.

Svečanost njegovog obnarodovanja obavljena je 18. aprila 1867. u Beogradu, na Kalemegdanu. Razlog izdavanja ovog fermana bila je, zvanično, "dobra namjera i briga za srpski narod", koga krase "osobine pravednosti i lojalnosti", te očuvanje njegove sigurnosti:

> U skladu s tim, dužnosti zaštite će se ustupiti srpskim vojnicima, i od sada će se, uz zastavu Uzvišene države, na kule i bedeme podići i srpska zastava. Ovim proglasom dajemo da za Državu čiji ste podanici, ti (knez Mihailo – prim. S. B.) i srpski narod i dalje izvršavate sporazumne i utvrđene dužnosti, i da adekvatno štitite pomenute tvrđave.

Srpska vlast se "obavezala da će uvažavati obilježja državne i vojne službe, te u svakoj situaciji braniti čast Države". Srpski vojnici su, pak, prema stanovištu Porte, smatrani "sultanovim vojnicima" koji su se zavjetovali da neće izdati osmansku državu. Prema fermanu, "kad god se to zatraži, tvrđave će se vratiti i predati Uzvišenoj državi, zajedno sa topovima, streljivom i opremom, u stanju u kakvom su primljeni". Ali Riza-paša (Ali Riza Paşa), posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave, simbolično je, uz zvuke osmanske i srpske vojne muzike, predao knezu Mihailu "na kadifenom jastučiću" ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje mu je sultan "povjerio" na "čuvanje".

Belgradi ukazuje da su tvrđave predate srpskim vlastima u emanet i "sporazumjeli su se da se Srbi neće okrenuti protiv volje sultana nad sultanima". On smatra da nije bilo razloga za predaju beogradske "divovske" tvrđave, "skupa sa spomenutim ogromnim količinama municije (…) Osim toga, muslimani ne bi bili tako zlostavljani, a njihova imovina, prihodi, palače i kuće ne bi otišli ni za šta". Piše da su osmanski vojnici bili potreseni zbog načina na koji su tvrđave predate, da su ih Srbi gađali kamenicama i vrijeđali na odlasku. Plačući od gnjeva, oni su govorili: "Kako smo nesretna vojska mi! Kao da smo kakvi lopovi, ostavismo Beograd, kakvog nigdje nema, i druge tvrđave, po kojima sada odredi Srba stoje. Kako smo, kao vojnici islama, ostavili tvrđave ne mrdnuvši prstom, umjesto da ondje svi poginemo". Tvrđave su, naglašava Rašid-bej, ostavljene na "povjerenje narodu koji je navikao da vara". Konstatira da Srbi neće vratiti tvrđave, oružje i municiju, da je to bilo "jasno i malom djetetu", tog nenadanog bogatstva neće se odreći, "a da ne krenu u rat". Oni su već godinama bili zaokupljeni nabavkom vatrenog oružja i ratne opreme. Da topovi i municija nisu ostavljeni u spomenutim tvrđavama, oni to sami, bez dovoljno finansijskih sredstava, ne bi mogli nabaviti. Marašli Ali-paša (Maraşlı Ali Paşa), beogradski vezir, još je 1815. govorio Srbima: "Budite vi sultanu pokorni, pa nosite i topove za pojasom ako hoćete." Rašid-bej, ne vjerujući u formalno srpsko prihvatanje obaveza proisteklih iz sporazuma, imajući u vidu i ranija porazna iskustva, piše za kneza Mihaila da je "prokleti prevarant". Ciljevi u politici – "povlašćenom području laži", nerijetko opravdavaju sva sredstva. Slobodan Jovanović, srpski pravnik i historičar, docnije je ustvrdio da se u politici "valja rukovoditi državnim interesima. Što god iziskuje spas države, samim tim je i dopušteno."

Povlačenje osmanskih posada iz tvrđava započelo je krajem aprila, a do 6. maja 1867. Kneževinu su napustili i posljednji odredi osmanske vojske. Povodom njihovog odlaska beogradske novine su konstatirale: "Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina." Kosta Hristić navodi: "Beogradski grad, pre nego što se naša vojska u njemu smestila, valjalo je očistiti i kasarne dezinfikovati od silnoga gada i đubreta turskoga." Srbi predaju tvrđava nisu shvatali kao kraj, "već kao početak borbe za oslobođenje celog naroda". O tome svjedoči i kratka besjeda koju je jagodinski prota Jovan Jovanović izgovorio knezu Mihailu, čestitajući mu, u ime naroda svog okruga, dobijanje gradova: "Narod, čestitajući ovu dobit, misli da to nije svršetak njegovi težnji, no naprotiv tek početak, i sad nastupa stanje, da se slobodno može raditi na onome, što svaki Srbin smatra za narodnu težnju i poslednji cilj, a to je ujedinjenje svih Srba."

Rašid-bej procjenjuje 70-ih godina, u predvečerje novih potresa na Balkanu, kako je došlo vrijeme da se vrate tvrđave:

> Svako ko poznaje savremenu politiku, potvrdit će da se prilika za to ne smije propustiti. Vraćanje tvrđava će potpuno raskrinkati svaku političku strategiju, pa će tako i Vlaška i Moldavija, kao i Crna Gora odustati od mnogih svojih namjera. Osim toga, tako bi i nemuslimanski podanici u Bosni, rumelijskim zemljama i drugim mjestima, imali razloga da preispitaju svoje namjere.

Ubrzanje historije i događaji koji su uslijedili i vodili u drugom pravcu od njegovog očekivanja ("Velika istočna kriza", ratovi na Balkanu 1875–1878, Berlinski kongres), pokazali su da je on osjećao puls vremena i prisutnost politike velesila na Balkanu, kao i nezavidno mjesto osmanske države u međunarodnim okvirima („bolesnik na Bosforu"). Sultanova zastava s beogradske tvrđave skinuta je 20. juna 1876, kada su, nakon srpskog ustanka u Bosni, Srbija i Crna Gora, iako još uvijek vazalne kneževine, ušle u oružani sukob s Portom.

Duga praksa pisanja radova o osmanskoj vlasti i srpsko-osmanskim odnosima samo na osnovu građe iz srpskih arhiva i uske vizure predstavlja jednostran prikaz. Značajni momenti u historiji koje tumači "pobjednička" ili dominantnija strana često generiraju popularne naracije koje se prihvataju kao šira "megaistina". Jedni ostaju u tami, druge obasjava svjetlost. Historija vidi ono što je osvijetljeno. Trijumf pobjede rađa samozadovoljstvo. Historiju pišu pobjednici, ali dublje razumijevanje "nude poraženi". Historiografije funkcioniraju i kao faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. Tzv. "poštena" nacionalna historija podrazumijeva sposobnost da se "zaboravi" sve što joj ne ide u prilog, da se oštro kritikuju "drugi" i njihova viđenja koje ne odgovaraju reprezentativnoj matrici, idealiziranim autoprojekcijama i predstavama s mitološkim nanosima, pravljenim za domaću upotrebu. Ernest Renan upućuje da je nacija, prije svega, "zajednica sjećanja na slavnu i tešku prošlost. Ova patriotska komemoracija ne priznaje mrlje i sramotne epizode; zato je nacionalna povijest uvijek povijest s greškom." Svaka nacionalna verzija prošlosti kompaktna je ali i radikalno različita u odnosu na susjedne narode koji su doživjeli isto iskustvo, ali iz svoje perspektive. Problematično je svođenje historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju. Zato je stalno prisutan zahtjev za kritički kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koja vode računa o iskustvima onih koji su "tradicionalno demonizirani ili ignorirani" kroz "velike priče". Ne postoji "privilegirana prošlost". Različite interpretacije uvijek će postojati, ali važno je za historičare da uključuju i perspektive „drugih". Postoje u naučnim, ne samo balkanskim, krugovima otpori prema sistematičnom istraživanju građe iz turskih arhiva, zbog mogućih korekcija i "narušavanja starih istina", pojave novih činjenica i gledišta, racionalnijeg odnosa prema "kontroverznim" temama osmanskog perioda. Više im odgovaraju konzervirane slike, manihejske ocjene i dogmatska terminologija.

Uz sva zalaganja, rekonstrukcija prošlosti približava se onome što je bilo, ali nikada nije potpuno vjerna. Britanski historičar Ričard Evans (Richard Evans) primijetio je da naučnici mogu samo utvrditi vjerojatnosti – "ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona u ovom ili onom obliku prenijela budućim naraštajima". Nužno je suočavanje s pojavama "dogovorene" historije, kao i svim fenomenima nacionalne baštine, posebno onim iz perspektive odnosa prema drugim narodima i "zajedničkim državama", uz distanciranje od instrumentaliziranih interpretacija i dekonstruiranje mitske prošlosti. Ozbiljno bavljenje historijom iziskuje primjenu multiperspektivnog metoda radi sveobuhvatnijih spoznaja o prohujalim historijskim periodima i važnim događajima u njima. Historiju "osmanskog Balkana" treba, uz znatno veće korišćenje relevantnih turskih arhiva i biblioteka, kritički reinterpretirati, oslobađati je od limitiranog tumačenja, pseudomitskih i pseudohistorijskih mreža, fatalističke vezanosti za problematične teorije koje gode nacionalnoj sujeti, od stereotipa i "poželjnih" predstava. Na tom dugom istraživačkom putu, višestranom sagledavanju te prošlosti, cjelokupno djelo Rašid-beja predstavlja dragocjeno štivo.

Safet Bandžović